

III ARTYKUŁY RECENZYJNE

STANISŁAW ROMAN (Kraków)

ZAGADNIENIA HISTORII RUSKIEJ PRAWDY

(S. W. Juszkow, zasłużennyj diejatiel nauki, Russkaja Prawda, proischożdienije, istoczniki, jeje znaczenije — Wsjesojuznyj Institut Juridiczeskich Nauk Ministerstwa Justicii SSSR, Gosudarstwennoje Izdatielstwo Juridiczeskoj Litieratury, Moskwa 1950, stron 379).

I

Ruska Prawda stale cieszy się w Związku Radzieckim nie słabnącym zainteresowaniem. Świadczy o tym chociażby fakt, że w ostatnich kilkunastu latach ukazały się tam aż dwa wydania uwzględniające wszystkie zachowane stare teksty rękopiśmienne tego pomnika prawnego. Są to mianowicie wydanie Ukraińskiej Akademii Nauk z r. 1935, opracowane przez S. W. Juszkowa¹, oraz monumentalne wydanie Akademii Nauk ZSRR pod redakcją B. D. Griekowa², obliczone na trzy tomy, z których ukazał się w r. 1940 tom pierwszy, obejmujący teksty, a w r. 1947 — tom drugi, zawierający komentarze. Obok tych dwóch podstawowych wydań przeznaczonych do celów badawczych ukazał się w Związku Radzieckim cały szereg wydawnictw drobniejszych, służących głównie do użytku szkolnego; takim jest na przykład wydany ostatnio (w r. 1952) pierwszy tomik nowozapoczątkowanej przez S. W. Juszkowa serii *Pomników prawa ruskiego* noszący tytuł *Pamiętniki prawa Kijewskiego gosudarstwa*, zawierający we wzorowym opracowaniu A. A. Zimina przede wszystkim (obok kilku innych tekstów) *Ruską Prawdę* w trzech redakcjach z tłumaczeniem, komentarzem i wyborem wariantów z kilkunastu rękopisów. Równoległe z pracami wydawniczymi prowadzi uczeni radzieccy poważne prace badawcze. I tu również mamy do zanotowania na przestrzeni niewielu lat — nie mówiąc o licznych pomniejszych artykułach rozsypanych po czasopismach — dwie wybitne pozycje poświęcone wyłącznie *Ruskiej Prawdzie*. Pierwszą z nich jest wydana w r. 1941 praca M. N. Tichomirowa pt. *Issledowanije o Ruskoj Prawdie*, drugą — omawiane tu studium Juszkowa.

Przedwcześnie zmarły w ubiegłym roku prof. S. W. Juszkow, którego 60. rocznicę urodzin i 35. rocznicę pracy naukowej obchodziła nauka radziecka dopiero kilka lat temu, był uczonym twórczym i oryginalnym. Przyzwyczajony chodzić nie utartymi drogami, ale wytyczać ścieżki nowe, musiał napotykać często w swej bogatej karierze naukowej na ostre sprzeczki. Ale prof. Juszkow właśnie życzył sobie polemiki w przekonaniu, że starcie poglądów przyczynia się do postępu nauki. Tak też i w swej ostatniej pracy o *Ruskiej Prawdzie* wyraźnie zaznaczył, że wywody jego mają charakter polemiczny (s. 8).

¹ *Ruska Prawda*, teksty na osnovi 7 spyskiw ta 5 redakcij, Kijów 1935.

² *Prawda Russkaja*, Institut Istorii Akadiemii Nauk Sojuza SSR, 2 t., Moskwa-Leningrad 1940—1947.

II

Historia *Ruskiej Prawdy* obejmuje dwa kompleksy zagadnień: jeden z nich dotyczy czasu i miejsca powstania pierwotnego tekstu tego pomnika oraz jego charakteru, drugi łączy się z rozwojem i przemianami, którym ów tekst pierwotny *Prawdy* ulegał w ciągu wieków. Obie te grupy zagadnień uzupełniają się nawzajem, ale w pracach badawczych nad *Ruską Prawdą*, którą znamy tylko z późnych odpisów (najstarszy pochodzi z r. 1282), studia nad rękopisami i ich wzajemnym stosunkiem stanowią podstawę, bez której nie podobna dojść do ustalenia tekstu pierwotnego, do naszych czasów nie dochowanego.

Rękopisów *Ruskiej Prawdy* zachowało się ponad sto, o różnorodnym składzie i częściowo różnej treści. Pierwszą narzucającą się koniecznością jest usystematyzowanie ich w pewnym porządku. Próby takiej klasyfikacji były czynione niejednokrotnie, poczynając od r. 1844, kiedy to E. S. T o b i e n³, znający zaledwie sześć tekstów, wyróżnił dwie redakcje: krótką i obszerną. Inną zasadą kierował się w r. 1846 N. W. K a ł a c z o w⁴, który podzielił rękopisy *Ruskiej Prawdy* na cztery „familie“ na podstawie tego, w jakich zbiorach one się znajdowały: czy w kronice Nowogrodzkiej I, czy w księgach kormczych (tj. rękopisach zawierających teksty nomokanonów) względnie *Mieritach Prawiednych* (nazwa zbioru prawnego), czy w kronikach Sofijskich, czy wreszcie w innym otoczeniu; drugą „familie“ rozdzielił Kałaczow ponadto na trzy odmiany (*wida*). Również cztery redakcje — ale zupełnie odmienne — wysunął w r. 1904 W. I. S j e r g i e j e w i c z⁵, a mianowicie wydzielił początkową część *Krótkiej Prawdy*, drugą część *Krótkiej Prawdy*, *Prawdę Obszerną* i *Prawdę Skróconą* (która u Kałaczowa tworzyła третią odmianę drugiej „familii“).

Jeśli weźmiemy pod uwagę, że w przeciwstawieniu do *Prawdy Krótkiej* i *Skróconej*, które zachowały się w niewielkiej ilości rękopisów, *Prawda Obszerna* obejmuje około 90 (obecnie znanych) wybitnie różniących się między sobą tekstów, jasne się staje, że klasyfikacje powyższe, jako zbyt powierzchowne, nie mogły zaspokoić dzisiejszych wymagań.

Nauka radziecka problem ten posunęła daleko naprzód, choć nie został on jeszcze rozstrzygnięty ostatecznie. S. W. Juszkow w swym wydaniu *Ruskiej Prawdy* z r. 1935 w Ukraińskiej Akademii Nauk podzielił rękopisy tego pomnika prawnego na pięć redakcyj, przy czym jego druga redakcja zawierała trzy „zwody“. Komisja Archeograficzna Akademii Nauk ZSRR rozpoczęła jeszcze w r. 1928 równoległe prace nad własnym wydaniem, powierzając ustalenie podziału tekstów W. P. L u b i m o w o w i. Badania Lubimowa doprowadziły go do nowych ustaleń, tak że jego klasyfikacja, która służyła za podstawę wydawnictwu Akademii Nauk ZSRR z r. 1940, znów różniła się znacznie od podziału Juszkowa.

Polemika, która się wywiązała w r. 1941 na łamach czasopisma „Istoriemarksiszt“⁶ między Juszkowem a redaktorami ostatnio wymienionego wydaw-

³ E. S. T o b i e n, *Die Prawda Russkaja, das älteste Rechtsbuch Russlands*, 1 cz., Petersburg 1844.

⁴ N. W. K a ł a c z o w, *Issledowanija o Russkoj Prawdie*, cz. 1., *Priedwaritielnyje juridiceskie swiedienija dla połnogo objasnienija Russkoj Prawdy*, Moskwa 1846.

⁵ W. I. S j e r g i e j e w i c z, *Russkaja Prawda w czetyrioch riedakcijach*, Petersburg 1904.

⁶ S. W. J u s z k o w, *Ob akadimiceskom izdanii Prawdy Russkoj*, *Istoriemarksiszt*, nr 2, 1941; tamże odpowiedź redakcji wydawnictwa.

nictwa, nie zdołała skłonić Juszkowa do zmiany swej klasyfikacji. Powtarzał on ją w wydawanych przez siebie podręcznikach, a szczegółowo uzasadnił zwłaszcza w tomie pierwszym *Kursu Istorii Gosudarstwa i Prawa SSSR (Obszczestwiennno političeskiej stroj i prawo Kijewskogo Gosudarstwa)*, Moskwa 1949, gdzie *Ruskiej Prawdzie* poświęcił kilka rozdziałów⁷.

Ostatnia praca Juszkowa z r. 1950 o *Ruskiej Prawdzie*, która jest punktem wyjścia niniejszych rozważań, stanowi pogłębienie i rozszerzenie (choć w pewnych wypadkach również skorygowanie) jego poglądów wypowiedzianych poprzednio, zwłaszcza w wyżej wymienionym *Kursie*. Zasadnicze jego stanowisko przecież nie uległo zmianie. Jak tam o klasyfikacji Lubimowa wyraził się, że braki jej „są tak poważne, że w specjalnych badaniach nie należy się nią posługiwać” (s. 152), tak tu również uważa, że klasyfikacja ta „nie uwydatnia zmian... tekstu w zależności od rozwoju norm prawa. Nie wykazuje ona wystarczająco, jak zmieniał się tekst *Ruskiej Prawdy* w związku ze zmianami społeczno-ekonomicznego, politycznego i prawnego ustroju Rusi Kijowskiej” (s. 113).

Tym wymogom, według Juszkowa, odpowiada jego obecny podział. Trzeba podkreślić „obecny“, bo chociaż jeszcze w r. 1949 wyróżniał on pięć redakcyj, podwyższył ich liczbę obecnie do sześciu. Przede wszystkim uważając, że błędem było, iż Lubimow przeciwstawił *Krótkiej Prawdzie* *Prawdę Obszerną* i umieścił w ramach tej ostatniej wszystkie teksty obszerne i skrócone, Juszkow wśród rękopisów *Prawdy Obszernej* wyróżnił cztery redakcje, mianowicie II—V. Redakcję I stanowi *Prawda Krótka*, VI — *Skrócona*. Wszystkie one są równorzędne. Każdą z redakcyj omówił autor jak najdokładniej na około 150 stronach swej książki, zaczynając od ostatniej — szóstej i kończąc na pierwszej po to, by odrzucając stopniowo późniejsze naleciałości i zmiany redakcyj VI, V, IV i III dojść do tekstu najbardziej zbliżonego do pierwotnego.

Jako kryterium swego podziału przyjął Juszkow rozwój historyczny. Poszczególne redakcje charakteryzuje on następująco:

R e d a k c j a VI jest to tzw. *Skrócona Prawda*, „skrócona z *Obszernej*“ (jak wyraża się Juszkow mimo odrzucenia osobnej redakcji obszernej) zawierająca tylko część artykułów *Prawdy Obszernej*, i to w przeróbce, zachowana tylko w dwu rękopisach. Powstała ona w XV wieku w północno-wschodniej Rusi (s. 56—92).

Pięć (wzgl. cztery, ob. niżej) tekstów redakcji V charakteryzuje się głównie tym, że łączą one obszerny tekst *Ruskiej Prawdy* z zupełnie odrębnym pomnikiem prawnym, mianowicie tzw. *Zakonem sudnym ludiem*, zbiorem przepisów prawnych pochodzenia bułgarsko-bizantyńskiego, który na Rusi znacznie się upowszechnił. Kopiści w tej redakcji zatarli wszelką różnicę między obu pomnikami pisząc zaraz po ostatnim artykule *Ruskiej Prawdy* pierwszy artykuł *Zakonu sudnego*, tak jakby to był dalszy przepis *Prawdy*. Redakcja ta powstała w Nowogrodzie w kręgach cerkiewnych pod koniec w. XIV lub na początku w. XV (s. 93—106).

I V r e d a k c j a obejmuje tylko dwa teksty, które swe wydzielenie w osobną redakcję zawdzięczają temu, że do tekstu *Ruskiej Prawdy* dodano tu przedmowę stanowiącą fragment ze *Słowa Bazylego Wielkiego o sędziach i oszczerstwach*, który to fragment skrócony mieścił się też w rękopisach V redakcji;

⁷ S. 146—169.

nadto oba powyższe rękopisy były umieszczone w zbiorach, gdzie znajdował się również *Zakon sudnyj ludziem*. Powstały one w Nowogrodzie w wieku XIV (s. 107—119).

Cechą charakterystyczną tekstów III redakcji, których jest jedenaście (tzw. Karamzińskie rękopisy), jest to, że zawierają one tzw. artykuły „o rieżach”, traktujące o przybytku bydła i zboża. Redakcja ta powstała w Nowogrodzie w wiekach XIII—XIV. W redakcji tej wypisywane pierwotnie pod dużymi nagłówkami główne części *Obszernej Prawdy*, mianowicie Statut (tak tłumacząc wyraz „ustaw”) Jarosława i Statut Włodzimierza Monomacha (a także i statut o mostach) złączyły się tak, że stały się graficznie zwykłymi artykułami *Ruskiej Prawdy*. Redakcja ta mieściła się w zbiorze zawierającym, podobnie jak redakcja IV, *Zakon sudnyj ludziem* (s. 120—137).

Najliczniejszą, bo obejmującą ponad 70 rękopisów, jest redakcja II, dzieląca się z kolei na dwa „zwody”: Synodalny, zawierający jeden rękopis, i Troicki, obejmujący resztę⁸. Troicki zwód z kolei podzielił Juszkow, idąc za Lubimowem, na sześć odmian (*wida*), choć ten ostatni podział wydał mu się niewłaściwym (s. 14 n., 147). Redakcja II powstała według Juszkowa na początku XIII wieku w północno-wschodniej Rusi. W części rękopisów należących do tej redakcji *Ruska Prawda* jest jeszcze rozdzielona na dwa człony: *Statut Jarosława* i *Statut Włodzimierza* (Monomacha); pozostałe rękopisy łączą je razem (s. 138—165).

Jako redakcję I, najstarszą, ujął Juszkow teksty tzw. *Krótkiej Prawdy* (s. 186—200).

W wysunięciu powyższej klasyfikacji oryginalnym wkładem Juszkowa jest wydzielenie redakcji IV i V; przy wyodrębnianiu pozostałych redakcji opiera się on na innych badaczach, zwłaszcza na Kałaczowie i Sjergiejewiczu⁹. Oryginalne w dużej mierze jest jednak gruntowne opracowanie całego materiału, wykrycie wzajemnych związków, ustalenie czasu i miejsca wytworzenia się poszczególnych grup tekstowych, tak że oparte na tych badaniach wnioski, dając obraz ciągłego powolnego nawarstwiania się i przeróbek pierwotnego tekstu na przestrzeni do XVI wieku, sprawiają wrażenie w pełni historycznego, dynamicznego ujęcia zagadnienia.

Jednak tak jak klasyfikacja Juszkowa z r. 1935 została odrzucona przez Lubimowa i Tichomirowa, tak i zbliżona do klasyfikacji z r. 1935 klasyfikacja obecna natrafia u uczonych radzieckich na nader krytyczne przyjęcie¹⁰. Przyczyny tego stanowiska są najzupełniej uzasadnione.

By ocenić wzajemny stosunek klasyfikacji „obu Akademii” (jak wyraża się Juszkow o podziale Lubimowa i swoim), warto podać krótkie ich zestawienie:

⁸ W swym wydaniu *Ruskiej Prawdy* z r. 1935 Juszkow umieszczał obecną redakcję IV w II redakcji, która wówczas zawierała 3 zwody: Synodalny, Puszkiński i Troicki. Zdania tego bronił jeszcze w swym tomie I *Kursu* w r. 1949 z tą różnicą, że wówczas odróżniał w II redakcji 4 zwody: Troicki, Synodalny, Troicki IV i Puszkiński (s. 165 i n.).

⁹ Por. *Prawda Russkaja* wyd. Ak. Nauk ZSRR t. I, s. 27.

¹⁰ P. Jępiłow, *K woprosu o proischożdenii Russkoj Prawdy*, „Woprosy istorii” nr 3, 1951, s. 93—104; por. też recenzję A. A. Zimina, „Sowietskaja kniga”, nr 8, 1950, s. 73—76.

KLASYFIKACJA RĘKOPISÓW RUSKIEJ PRAWDY

wg Lubimowa (1940)	wg Juszkowa (1950)
KRÓTKIE RĘKOPISY (2+11) ¹¹	I REDAKCJA (6)
OBSZERNE RĘKOPISY	II. REDAKCJA
<i>Synodalno-Troicka grupa</i>	A. <i>Synodalny zwód</i> (1)
Synodalna odmiana (1) ¹²	B. <i>Troicki zwód</i>
Troicka odmiana (5) ¹²	1. Troicka odmiana (5)
Nowogrodzko-Sofijska odmiana (19)	2. Nowogrodzko-Sofijska odm. (19)
Rogożska odmiana (1)	3. Rogożska odmiana (1)
Miasnikowska odmiana (6)	4. Miasnikowska odmiana (6)
Rozenkampfowska odmiana (17+3)	5. Rozenkampfowska odmiana (20)
Fierapontowska odmiana (18)	6. Fierapontowska odmiana (20)
Tolstowska (skrótowa odmiana) (2)	VI REDAKCJA (2)
<i>Puszkinańska grupa</i>	V REDAKCJA (5)
Archeograficzna odmiana (5) ¹³	
Puszkinańska odmiana (1) ¹³	IV REDAKCJA (2)
<i>Karamzińska grupa</i>	III REDAKCJA (11)
Troicka odmiana (1)	
Oboleńsko-Karamzińska odmiana (2)	
Muzejska odmiana (8+1)	

Po odpowiednim uszeregowaniu okazuje się, że obie klasyfikacje są do siebie dość podobne mimo zasadniczo różnego podejścia autorów do zagadnienia (Lubimow uznaje tylko dwie główne redakcje. Juszkow — sześć). W rzeczywistości bowiem poszczególnym grupom Lubimowa względnie ich częściom odpowiadają na ogół w pełni redakcje Juszkowa. Naprawdę istotną różnicą jest tylko połączenie przez Juszkowa odmiany Puszkinańskiej (zawierającej tylko jeden rękopis tzw. Puszkiniński) grupy Puszkinańskiej z odmianą Troicką (obejmującą też tylko jeden rękopis tzw. Troicki IV) grupy Karamzińskiej w osobną redakcję IV. Dokładniejsze studium przekonuje, że Juszkow nie ma w tym wypadku racji.

Już w r. 1940 w przedmowie do wydania Akademii Nauk ZSRR Lubimow polemizując z Juszkowem podniósł, że rękopis Troicki IV zawiera szereg wariantów wspólnych z grupą Karamzińską oraz artykuły *A sudnym kunam rostownietu*, *O czełowiecie*, *O mukie* i *statut Jarostawa o mostach* dokładnie w tych miejscach, gdzie znajdują się one we wszystkich rękopisach grupy Karamzińskiej, co przemawia za jej łącznością z rękopisem Troickim IV¹⁴.

¹¹ Cyfry w nawiasach oznaczają ilość zachowanych rękopisów danej grupy tekstów. W cyfrach złożonych (np. 2+11) druga cyfra oznacza rękopisy nie wykorzystane w wydaniu Ak. Nauk ZSRR (prawie wyłącznie nowsze, z XVIII i XIX wieku). Różnice w ilości rękopisów u Lubimowa i Juszkowa spowodowane są w *Krótkiej Prawdzie* nieuwzględnieniem przez Juszkowa pewnych rękopisów nowożytnych, a w odmianie Fierapontowskiej grupy Synodalno-Troickiej dodaniem przezeń dwu rękopisów nowo odkrytych które przedstawił Lubimow w II tomie *Prawdy Ruskiej* wyd. Ak. Nauk ZSRR, s. 840 i n.

¹² By ułatwić porównanie, zmieniam porządek tych dwu odmian, które Lubimow umieszcza w kolejności: Troicka odmiana, Synodalna odmiana.

¹³ Z tychże względów co wyżej i tu zmieniam porządek, który u Lubimowa jest następujący: Puszkinańska odmiana, Archeograficzna odmiana.

¹⁴ *Prawda Russkaja* wyd. Ak. Nauk ZSRR, t. I, s. 28, 38 i n.

Z drugiej strony rękopis Puszcziński, tak jak rękopisy odmiany Archeograficznej, jest połączony bezpośrednio, bez osobnego nagłówka, z *Zakonom sudnym ludem*, z tą tylko różnicą, że wspomniano w nim jeszcze na początku owego połączenia imię cesarza Konstantyna, czego w innych rękopisach tej odmiany nie uczyniono; świadczy to o pokrewieństwie rękopisu Puszczińskiego z odmianą Archeograficzną¹⁵.

Wreszcie, pomijawszy nawet to, że rękopis Troicki IV należy do grupy Karamzińskiej, a Puszcziński jest bliski odmianie Archeograficznej, nie ma żadnej uzasadnionej podstawy, by rękopisy te łączyć ze sobą razem. Podczas gdy w rękopisie Puszczińskim, jak wspomiano, *Zakon sudnyj* dołączony jest bezpośrednio do tekstu *Ruskiej Prawdy*, to we wzorze rękopisu Troickiego IV¹⁶ *Zakon* ten szedł przed tekstem *Ruskiej Prawdy* i oddzielony był odeń *Słowem Bazylego Wielkiego*¹⁷. Nadto *Słowo Bazylego* w rękopisie Troickim IV jest wyraźnie wyodrębnione od tekstu *Ruskiej Prawdy*, gdy w rękopisie Puszczińskim stanowi jakby jej przedmowę¹⁸.

Z powyższych uwag widać, że Juszkow niewłaściwie ujął sprawę łączności *Ruskiej Prawdy* z *Zakonom sudnym*. Świadczy o tym jeszcze następujący przykład. W zestawieniu rękopisów V redakcji na str. 23 wymienił Juszkow 5 rękopisów, a na str. 93, na początku rozdziału omawiającego specjalnie tę redakcję, wyliczył tylko cztery, przy czym o „zagubionym“ piątym rękopisie, tzw. Jegorowskim V, do końca rozdziału nie wspomina ani słowem. Jednak rękopis ten, gdyby go Juszkow dokładniej opisał, postawiłby pod znakiem zapytania jego zasadę w ustaleniu cechy charakterystycznej redakcji V. Według Juszkowa teksty tej redakcji odróżniają się od innych tym, że w nich *Zakon sudnyj* „organicznie wchodził w skład *Ruskiej Prawdy*“ (s. 14) tworząc „jedną literacką całość“ (s. 93). Tymczasem w rękopisie Jegorowskim V tekst *Zakonu sudnego* jest wyraźnie wyodrębniony od poprzedzającego go tekstu *Prawdy* za pomocą nagłówka pisanego cynobrem i to tymi samymi dużymi literami, co naczelny nagłówek *Prawdy*¹⁹. Rękopis ten, pochodzący z początku w. XVI, jest współczesny innym rękopisom redakcji V (najstarszy z nich pochodzi z połowy XV w.).

Trudno się zgodzić również z twierdzeniem, że cechą charakterystyczną redakcji trzeciej powinny być artykuły „o riezach“, co już zresztą ostatnio podnosił J e p i f a n o w. Sam Juszkow z całym naciskiem podkreślał, że artykuły te są jedynie fantastycznymi arytmetycznymi ćwiczeniami, nie mającymi żadnego związku z treścią *Ruskiej Prawdy*. „Nazywanie tych ćwiczeń — dodaje Juszkow — «artykułami o riezach» (tj. procentach — *St. R.*) nie ma żadnych podstaw i nazwę tę trzeba usunąć z naukowego obrotu“ (s. 134). Jeśli tak, to trudno wątpić, że artykuły te nie mogą stanowić cechy charakterystycznej osobnej redakcji *Ruskiej Prawdy*, a ich brak np. w rękopisie Troickim IV nie przesądza kwestii przynależności tego rękopisu.

¹⁵ Tamże, s. 27 i 37.

¹⁶ Sam rękopis Troicki IV na skutek pomieszania przez przepisywacza składek wzoru zawiera błędnie poprzemieszczane artykuły *Ruskiej Prawdy*, *Zakonu sudnego* i *Słowa Bazylego Wielkiego*; jednak pierwotny porządek da się ustalić. Por. tamże, s. 324 i nn.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże, s. 28 n.

¹⁹ Tamże, s. 37.

Reasumując wypada stwierdzić, że Juszkow niewłaściwie ujął swe redakcje III, IV i V i że poprawniejsza jest w tym zakresie klasyfikacja Lubimowa, przeprowadzona w wydaniu Akademii Nauk ZSRR. Ale korektura, którą należy przeprowadzić w podziale Juszkowa, jest drobna, gdyż polega jedynie na rozbiciu jego redakcji IV na składowe dwa rękopisy i przyłączeniu jednego z nich do redakcji III, a drugiego do V.

Wreszcie budzi poważne zastrzeżenia, co poruszali już Zimin i Jępiłow, postawienie przez Juszkowa wszystkich sześciu redakcji na jednym poziomie, choć on sam stale posługuje się w swej pracy na oznaczenie protografu redakcji II — V terminem *Obszerna Prawda*, a więc łączy je, niejako wbrew swym założeniom, w jedną całość. Natomiast o ile chodzi o to, że wyodrębnia on jako osobną redakcję VI tzw. *Prawdę Skróconą*, którą Lubimow uczynił jedynie osobną odmianą grupy Synodalno-Troickiej, to oba stanowiska dają się uzasadnić. Lubimow dzieląc obszerne rękopisy na trzy grupy kierował się ewolucją tekstu Prawdy. Do grupy Synodalno-Troickiej zaliczył tylko te teksty, których skład jest jeszcze prostszy, gdy tymczasem grupy pozostałe zawierają materiały dodatkowe²⁰. *Prawda Skrócona* nie ma dodatkowych artykułów, ponadto opiera się bezpośrednio na odmianie Fierapontowskiej, stąd została sklasyfikowana zaraz po niej, co jest — ze względu na jej genezę — słuszne.

Z drugiej jednak strony na skutek odrzucenia w *Prawdzie Skróconej* około połowy artykułów *Prawdy Obszernej* i przeróbki szeregu innych mamy tu do czynienia niewątpliwie z odrębną redakcją i wydawcy Akademii Nauk ZSRR wzięli ten fakt pod uwagę. Na końcu pierwszego tomu umieścili równolegle obok siebie w uproszczonej pisowni trzy podstawowe rękopisy, z których każdy reprezentuje jedną z grup *Prawdy Obszernej*, jako czwarty zaś podali paralelny tekst jednego z rękopisów skróconych, które w ten sposób podniesione zostały do rangi równorzędnej grupy²¹. Poza Kałaczowem²², Sjergiejewiczem i Juszkowem podkreślenie odrębności *Skróconej Prawdy* uważał za pożądane również Tichomirow²³, który na ogół uważał klasyfikację Lubimowa za całkowicie uzasadnioną. Osobną „redakcją“ nazywa *Prawdę Skróconą* także Griekow w opracowanym przez siebie rozdziale VII *Istorii SSSR*²⁴. Wreszcie ostatni wydawca *Ruskiej Prawdy*, A. A. Zimin, który w swym zbiorze *Pomników prawa państwa Kijowskiego*, przeznaczonym do użytku szkół wyższych, przejął zarówno tekst *Ruskiej Prawdy*, jak i klasyfikację jej rękopisów z wydania Akademii Nauk ZSRR, odstąpił od tej klasyfikacji w kwestii *Prawdy Skróconej*, wyodrębniając ją jako osobną redakcję obok redakcji krótkiej i obszernej.

²⁰ Rękopisy grupy Puszińskiej próbują łączyć *Ruską Prawdę* z innymi pomnikami prawniczymi, zwłaszcza ze *Słowem Bazylego Wielkiego*, *Zakonom sudnym* i *Statutem Jarostawa o mostach*; zaś grupa Karamzińska, która powstała znacznie później, wywodzi się z obu poprzednich i też zawiera szereg dodatkowych tekstów. Tamże, s. 37 n., 40.

²¹ S. 401—457.

²² W swym „szkolnym“ wydaniu z r. 1846 Kałaczow wydał tekst *Ruskiej Prawdy* na podstawie czterech rękopisów, które według niego przedstawiały osobne redakcje; ostatni z tych rękopisów był jednym ze skróconych.

²³ Tichorow jednak wywodził *Prawdę Skróconą* nie z *Prawdy Obszernej*, jak to się przyjmuje powszechnie, ale ze starszego od *Prawdy Obszernej*, a nawet *Krótkiej*, nie zachowanego tekstu. Stąd według Tichomirowa protograf *Prawdy Skróconej* był jednym ze źródeł *Prawdy Obszernej*.

²⁴ *Istorija SSSR*, tom I, *S drevniejszych wremion do konca XVIII wieku*, pod red. B. D. Griekowa, S. W. Bachruszina i W. I. Lebiediewa, wyd. 2, 1948, s. 63.

III

Właściwa ocena wszystkich części składowych *Roskiej Prawdy* w jej poszczególnych redakcjach i odrzucenie materiałów później do niej dodanych pozwalają odtworzyć w pewnym przybliżeniu tekst pierwotny. Jest to konieczny punkt wyjściowy do badań nad powstaniem tego pomnika. Taki protograf próbował odtworzyć M. N. Tichomirow, to samo zadanie postawił sobie i Juszkow (s. 201—222).

Krótką Prawdą nasuwa tu mało wątpliwości. Już W. N. Tatiszczew w I połowie XVIII wieku odróżniał w niej dwie części; pogląd ten przyjęto na ogół powszechnie. W. I. Siergiejewicz, jak wyżej była mowa, traktował te części jako dwie redakcje, co przejął za nim również L. K. Goetz²⁵. Pierwszą część nazywa się w nauce *Najstarszą Prawdą* lub *Prawdą Jarosława*; obejmuje ona artykuły 1—17 (lub 1—18) *Krótkiej Prawdy* według numeracji artykułów ustalonej w wydaniu Akademii Nauk ZSRR (w dalszym ciągu stale powołując artykuły według tego wydania). Drugą część *Krótkiej Prawdy* (art. 19—43) dzieli się na kilka części: *Prawdę Jarosławiczów* (lub *Statut Jarosławiczów*) stanowiącą główny trzon tej części, dalej tzw. *Pokon wirnyj* oraz *Urok Mostnikow* (lub *Ustaw Mostnikom*). Zarówno Tichomirow, jak i Juszkow wyróżnili w *Prawdzie Jarosławiczów* jeszcze późniejsze dopełnienia. Na skutek tego u Juszkowa *Krótką Prawdą* składa się z pięciu części: *Prawdy Jarosława* (art. 1—18), *Prawdy Jarosławiczów* (art. 19—28), artykułów dopełniających dodanych do *Prawdy Jarosławiczów* (art. 29—40), *Pokonu wirnego* (art. 41—42) i *Uroku Mostnikom* (art. 43). Wszystkie te człony *Krótkiej Prawdy* jako pochodzące z XI wieku (choć powstałe na ogół w różnym czasie) włącza Juszkow do protografu I redakcji, która powstała z ich zespolenia.

Przedmiotem ożywionej dyskusji stała się próba ustalenia podobnych części składowych w obrębie *Prawdy Obszernej*. Poczynając od I. Bołtina, który pod koniec wieku XVIII uważał, że *Prawda* ta powstała z dwu pierwotnie odrębnych pomników, myśl tę powtarzało szereg badaczy: E. S. Tobien, N. W. Kałaczow, N. Lange. Jednak obok tego poglądu wytworzył się inny, reprezentowany m. i. przez Siergiejewicza, a ostatnio zwłaszcza Tichomirowa, według którego *Obszerna Prawda* była od razu jednolitym pomnikiem, tworzącym całość. Juszkow zarzucając Tichomirowowi, że „ograniczył się do gołosłownego zaprzeczenia poglądów Bołtina, Tobiena i Lange“ (s. 171) wrócił do dawniejszego poglądu, rozdzielając *Obszerną Prawdę* na *Statut Jarosława* (o nagłówku: *Sud Jaroslawl Wołodimiericz' Prawda Russkaja*) obejmujący artykuły 1—52 i *Statut Włodzimierza Wsjewołodicza* (Monomacha) zawierający artykuły 53—121. Punktem zwrotnym wprowadzającym drugą część jest art. 53, którego początek brzmi w tłumaczeniu: „statut Włodzimierza Wsjewołodicza“. Włodzimierz Wsjewołodicz po śmierci Świętopełka zwołał drużynę swoją w Bie-riestowie... i postanowili...“ Tego rodzaju uwagę w środku zbioru norm prawnych można bowiem rozumieć podwójnie: albo że odtąd cała reszta zbioru to postanowienia Włodzimierza, i tego zdania broni Juszkow, albo że dziełem Włodzimierza jest tylko ta jedna szczegółowa norma, lub, co najwyżej, pewna niewielka ilość norm bezpośrednio po tym nagłówku następująca.

²⁵ L. K. Goetz, *Das Russische Recht*, „Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft“, Band 24, 26, 28 i 31. Stuttgart 1910, i osobno w 4 tomach. *Krótkiej Prawdy* dotyczą dwa pierwsze tomy.

Dowody, jakie Juszkow postawił na poparcie tezy dwuczłonowości *Prawdy Obszernej*, są bardzo poważne (s. 181 n.):

1. Obszerna redakcja znajdująca się w księgach kormczych została tam przejęta ze zbioru zwanego *Mierilo Prawiednoje*, w którym znajdowała się ona w składzie tzw. Zbioru 30 rozdziałów; otóż w tym zbiorze Statut Jarosława tworzył rozdział 28 a statut Włodzimierza rozdział 29, na skutek czego owa rozdzielną numeracją niekiedy przedostała się i do ksiąg kormczych. Poza tym w wielu rękopisach nagłówki Statutu Włodzimierza pisane jest osobnym, wyróżnionym pismem, takim jak nagłówki Statutu Jarosława, a w dwu tekstach statuty te figurują osobno, przy czym Statut Włodzimierza figuruje na wcześniejszym miejscu. Niekiedy statuty te bywają rozdzielone pustymi stronami (na takich pustych stronach były prawdopodobnie wpisane artykuły o rieżach redakcji III).

2. Oba statuty mają różną treść: Statut Jarosława poświęcony jest przede wszystkim prawu karnemu i karno-procesowemu, Statut Włodzimierza w dużej mierze prawu cywilnemu.

3. Oba statuty wykazują różny styl: Statut Jarosława pisany jest krótkimi, urywanymi zdaniami, Statut Włodzimierza szczegółowo omawia poszczególne zasady.

4. Zdarzają się wypadki różnic w postanowieniach obu statutów, co świadczy, że Statut Włodzimierza zmieniał normy Statutu Jarosława.

5. Nazwa: *Usta w* (statut) Jarosława przemawia za tym, że tworzył on osobny pomnik prawny, a nie ograniczał się do jednego tylko przepisu.

Na tej podstawie wnioskuje Juszkow, że „protograf II—V redakcyj składał się z dwóch samodzielnych części — Statutu Jarosława i Statutu Włodzimierza Wsjewołodicza, które z biegiem czasu, kiedy już całkiem zapomniano o ich samodzielnym istnieniu, zostały połączone, podobnie jak z tekstem *Ruskiej Prawdy* został złączony statut księcia Jarosława o mostach, a potem nawet znaczna część *Zakonu sudnego ludem*“ (s. 185). Połączenie to Juszkow nazywa „mechanicznym“.

Dowody wymienione pod cyfrą 3, 4 i 5 są mniej przekonujące i dają się odeprzeć, co już uczynili Zimin i Jepifanow. Największą niewątpliwie jest waga dowodu pierwszego.

Mimo to potężnym argumentem przeciw hipotezie Juszkowa a za jednolitością *Prawdy Obszernej* jest sama treść tego pomnika, a mianowicie kontekst, w którym występuje artykuł zawierający nagłówek Statutu Włodzimierza. Artykuł ten w pełnym tekście brzmi: „Statut Włodzimierza Wsjewołodicza. Włodzimierz Wsjewołodicz po śmierci Świętopełka zwołał drużynę swoją w Bieriestowie: Ratibora tysięcznika kijowskiego, Prokopa tysięcznika białogrodzkiego, Stanisława tysięcznika perejaślowskiego, Nazira, Mirosława, Iwanka Czudinowicza męża Olega, i postanowili o trzecim procencie, jeżeli ktoś pożyczycie pieniądze na trzecią część (sumy pożyczzonej); jeżeli ktoś weźmie procent dwa razy, to może odebrać sumę pożyczoną; a jeżeli weźmie trzy razy procent, to nie może odebrać sumy. A jeżeli kto pożyczycie po 40 kun na rok od grzywny, to nie zmieniać tego“. Otóż postanowienie to pozostaje w najściślejszym związku z trzema poprzednimi artykułami (50, 51 i 52) traktującymi również o procentach. Art. 53 ogranicza normy w nich wyrażone ustalając, jak widzieliśmy, pewną granicę wyzysku lichwiarzy. Jeżeliby artykuły 50—52 należały do osobnego pomnika prawnego (Statutu Jarosława), a art. 53 rozpoczynał odrębny pomnik (Statut Włodzimierza), które to samodzielnie kursujące pomniki dopiero później zostały

mechanicznie połączone, to naprawdę jedynie zdumiewającym przypadkiem można wytłumaczyć fakt, że właśnie końcowe przepisy pierwszego pomnika i początkowy artykuł drugiego nie tylko dotyczą tego samego tematu, ale nawet stanowią logicznie ścisłą całość, uzupełniając się nawzajem.

W rzeczywistości nie mamy tu do czynienia z przypadkiem, ale ze świadomą działalnością redaktora, o czym świadczy następująca okoliczność. Istnieje mianowicie w *Obszernej Prawdzie* jeszcze jeden artykuł o treści podobnej do artykułu 53, a to art. 2: „Po śmierci Jarosława znów zebrali się synowie jego Izjasław, Świętosław, Wsjewołod i ich mężowie Kosniaczko, Pierienieg, Nikifor i znieśli śmierć za zabójstwo postanawiając, że należy się wykupywać pieniędzmi“. Chodzi o zniesienie zemsty krwawej, która była dozwolona w art. 1 tegoż pomnika: „Jeśli mąż zabije męża, to mści brat brata albo ojciec, albo syn, albo bratanek, albo siostrzeniec...“. Tu chyba nie ulega wątpliwości, że redaktor rozmyślnie umieścił przy sobie dwa przeciwstawne przepisy wyjaśniając w drugim z nich, kto i gdzie odmienił normę poprzednią. Art. 2 nie rozpoczyna żadnego odrębnego statutu Jarosławiczów, m. i. również dlatego, że dalsze artykuły zawierają zarówno normy Jarosława, jak i jego synów. A więc metodą redaktora było w wypadkach sprzeczności powoływać się na autorytet zmieniający normę poprzednią, na skutek czego także art. 53 jest jedynie wstawką, nie wpływającą na charakter i pochodzenie dalszych przepisów.

Wydaje mi się, że powyższy wywód wystarcza, by uznać całą *Obszerną Prawdę* za jednolity pomnik — choć powstały oczywiście z różnych części składowych, mianowicie statutów różnych książąt oraz innych materiałów.

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że argument Juskowa oparty na różnej treści Statutu Jarosława i Statutu Włodzimierza może również przemawiać przeciw jego tezie. Należy bowiem przyjąć, iż tendencją redaktora *Obszernej Prawdy* było rozłożyć przepisy o ile możliwości systematycznie w pewnych grupach, stąd nic dziwnego, że w drugiej części znalazły się właśnie normy prawa prywatnego. Ta tendencja widoczna jest z zestawienia przepisów *Krótkiej Prawdy*, z której redaktor ów (pośrednio czy bezpośrednio) korzystał, z przepisami *Prawdy Obszernej*. Ograniczam się tu do zestawienia danych zaczerpniętych z książki Juskowa (s. 322 n. i 333)²⁶.

Obszerna Prawda	Krótką Prawda	Obszerna Prawda	Krótką Prawda
art. 1	art. 1	art. 32	art. 11
3	20	33	12
9	42	38	14
11—14	21—24	40	31
16	26	41	31
17	27	43—44	31
23	4	45	28
24	9	65	17
25—26	3	72	34
27	5	78	33
28	7	79	35
30	2	81	36,37
31	10	82	39

²⁶ Nie zmieniam zestawień Juskowa, chociaż niekiedy należałoby przeciwstawić raczej inne artykuły, niż to on uczynił. Por. analogiczną (lecz obszerniejszą) tablicę u Zimina, *Pamiętniki prawa Kijewskiego gosudarstwa*, s. 224 n.

Z zestawienia wynika jasno, że w pierwszym członie swego zbioru, tzw. Statucie Jarosława (do art. 52) redaktor korzystał niemal bez wyjątku z artykułów 1—31 *Krótkiej Prawdy*, a w drugim — z pozostałych. Widocznie rozpląnował swą pracę do pewnego stopnia zgodnie z treścią *Prawdy Krótkiej*.

Jak więc wytłumaczyć rozdzielne występowanie obu statutów w niektórych rękopisach? Sądzę, że można tu użyć — choć w odwrotnym kierunku — rozumowania Juskowa: widocznie niektórzy kopiści w pisanych przez siebie rękopisach rozdzielili mechanicznie przydługi nieco według ich zdania tekst *Prawdy Obszernej*, mylnie interpretując, jako początek całej drugiej części, nagłówek zawarty w artykule 53²⁷.

IV

Znacznie więcej trudności niż zagadnienia, którymi się dotychczas zajmowaliśmy, nasuwa kwestia czasu i miejsca powstania *Prawdy Krótkiej* i *Obszernej*, z czym łączy się jeszcze szereg dodatkowych problemów.

O ile chodzi o *Krótką Prawdę*, należy przede wszystkim oddzielnie traktować *Prawdę Jarosława* nazywaną *Najstarszą Prawdą*, a oddzielnie *Prawdę Jarosławiczków* z pozostałymi artykułami. Różnych poglądów tu wiele.

Najstarsza Prawda według jednych powstała w czasach przedksiążęcych w wiekach VIII—IX (Tobien, Goetz), według innych w r. 1016, pod którą to datą latopis wspomina, iż Jarosław dał Nowogrodowi jakąś gramotę nakazując ją przestrzegać (Tatiszczew, Karamzin, Stratonow, Griekow, Czeriepnin i in.); Tichomirow przyjmował powstanie *Najstarszej Prawdy* dopiero na lata trzydzieste XI wieku w Nowogrodzie (według innych w Kijowie), a N. A. Maksimiejko kładł powstanie całej *Prawdy Krótkiej* dopiero na drugą połowę XI wieku.

Prawda Jarosławiczków, jak wynika z jej nagłówek, musiałaby powstać po śmierci Jarosława, ale niektórzy uważali ten nagłówek za późniejszą wstawkę (Karamzin, Tobien, Gołubowski, Djakonow, Goetz). N. A. Stratonow łączył tę *Prawdę* z datą roku 1035 i z Kijowem, Tichomirow z rokiem 1072, kiedy miała się odbyć narada Jarosławiczków w Wyszogrodzie. Różne poglądy panują też w odniesieniu do pozostałych artykułów *Krótkiej Prawdy*.

Powstanie *Krótkiej Prawdy* jako całości przyjmuje się na ogół na drugą połowę wieku XI, ściślej na ostatnie dwudziestopięciolecie, wiążąc ją z Kijowem lub Nowogrodem; według Tichomirowa jest ona wytworem cerkiewnych kół nowogrodzkich, zwłaszcza klasztoru św. Jerzego, za księcia Wsiewołoda (wygnanego w r. 1136), a według L. W. Czeriepnina²⁸ powstała w Nowogrodzie w latach trzydziestych XII wieku w związku z panującymi tam społecznymi ruchami.

²⁷ Podobnie ujął ten problem Zimin we wspomnianej recenzji: „Umieszczenie tych części (tj. obu statutów — *St. R.*) w zbiorach prawnych XIII—XVI w. pod różnymi numerami rozdziałów świadczy tylko o interpretacji późniejszych prawników epoki feudalnej i o zasadach układania samych zbiorów“ (s. 75).

²⁸ L. W. Czeriepnin w swym dwutomowym dziele pt. *Russkije feodalnyje archiwy XIV—XV wiekow*, Moskwa-Leningrad 1948—1951, zajmuje się obszernie *Ruską Prawdą* w ustępie: „Jarosławowy gramoty“ i formularz nowogrodzkich dogovorow s wielikimi kniazjami XIII—XV ww. (t. I, s. 239 i n.).

O ile z kolei chodzi o *Prawdę Obszerną*, to stwierdzić trzeba, że zwolenników odrębności tzw. Statutu Jarosława i Statutu Monomacha było niewielu i nie uzasadniali należycie swych poglądów na czas i miejsce powstania statutu Jarosława, stąd główny problem stanowi powstanie *Obszernej Prawdy* jako całości. Mogła ona powstać najwcześniej za panowania Włodzimierza Monomacha. Na ogół odnosi się tę redakcję do wieku XII i do Kijowa; według Tichomirowa jednak powstała ona w latach 1210—1215 w Nowogrodzie, podobnie z początkiem wieku XIII łączy ją Czeriepnin.

Prawdę Skróconą traktuje się zwykle jako redakcję o kilka wieków późniejszą.

Do tych rozbieżności poglądów inaczej, niż to czyniła dotychczas większość badaczy, podszedł Juszkow. Skoro poglądy prawne stanowią według nauki marksistowskiej jedynie nadbudowę, to sporne kwestie związane z *Ruską Prawdą* należy rozwiązywać wychodząc od bazy, z której jej normy muszą wypływać. Dlatego dążąc do ustalenia pochodzenia, czasu i miejsca powstania oraz znaczenia każdego z podstawowych składników *Ruskiej Prawdy* Juszkow oparł się na szerokim tle społeczno-ekonomicznym, które w myśl nauki marksistowskiej służy mu w wyprowadzaniu szczegółowych wniosków. Myśli tu zawarte stanowią oryginalny wkład w bogatą problematykę *Ruskiej Prawdy*. Ale nie trudno było przewidzieć, że ta partia książki wywoła najgwałtowniejszy sprzeciw radzieckich historyków, co w rzeczy samej wyraziło się na przykład w recenzji Jepifanowa. Powtarza tu bowiem Juszkow szereg swych oryginalnych, a niejednokrotnie krytykowanych poglądów na ustrój społeczny i polityczny najdawniejszej Rusi, wypowiadanych już niejednokrotnie w swych wcześniejszych pracach specjalnych i podręcznikach, a ostatnio obszernie w wyżej wspomnianym tomie I *Kursu Historii Państwa i Prawa ZSRR* z r. 1949. Opiera się więc i tu Juszkow na swym ujęciu okresu przedfeudalnego jako okresu zwalczania się trzech równocześnie występujących układów: wspólnoty pierwotnej, niewolniczego i feudalnego, przy istnieniu pięciu klas społecznych; spotykamy tu dalej pogląd reprezentowany nie tylko przez Juszkowa, ale i innych badaczy, jak L. S. Tiwieriadskiego i W. W. Mawrodina²⁹, określający pierwotną „ruś” jako klasę społeczną złożoną z mieszkańców miast: arystokracji rodowo-plemiennej, kupców, rzemieślników itd.; powtarza tu Juszkow swe znane z polemiki z akad. B. D. Griekowem ujęcie *wierwi*, którą rozumie jako wspólnotę rodzinną (wielką rodzinę), itd. W literaturze polskiej mamy szczegółowe omówienie tych poglądów w artykule recenzyjnym Władysława Sobocińskiego z I tomu *Kursu*³⁰.

W wyniku obszernych wywodów poświęconych, poza przeglądem dotychczasowej literatury, podstawowym zjawiskom rozwoju ruskiego prawa w wiekach IX—X (s. 240—251) oraz stosunkom społeczno-ekonomicznym i politycznym w I połowie XI wieku (s. 251—272) wyprowadza Juszkow pogląd, że w pierwszej połowie XI wieku, za Włodzimierza i Jarosława, nastąpił na Rusi przewrót w stosunkach ekonomicznych i socjalno-politycznych, na skutek którego państwo przedfeudalne zamienia się we wczesnofeudalną monarchię. Już dawno przedtem istniał co prawda pewien system prawa ruskiego, który Juszkow nazywa *Zakonem ruskim*; wiemy o nim z dogovorów Rusi z Bizancjum

²⁹ W. W. Mawrodin, *Obrazowanije drevnierusskogo gosudarstwa*, Leningrad 1945, s. 387 i n.

³⁰ W. Sobociński, *Problemy historii państwa i prawa Rusi Kijowskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. IV, 1952, s. 359—406.

(s. 247 i n.). Jednak dopiero teraz rozwijają się elementy prawa feudalnego, prawa-przywileju, którego rozwój odbywa się nie tylko drogą zwyczaju, jak to było dotychczas, ale i przez książęce ustawodawstwo i praktykę sądową. „W miarę tego jak powstaje prawo feudalne, przeciwstawiające się istniejącemu zwyczajowemu prawu barbarzyńskiego przedfeudalnego państwa, wyłania się gwałtowna konieczność ogłoszenia go, by z jego podstawowymi normami zapoznać masy. A więc powstaje potrzeba wydania osobnego zbioru, w którym te nowe normy byłyby wyłożone“ (s. 270). To tłumaczy genezę *Prawdy Jarosława* zawierającej głównie przepisy prawa karnego, gdyż „książęta kijowscy ugruntowawszy książęcą jurysdykcję we wszystkich sprawach i ustanowiwszy wszędzie (w miastach i *wołostiach*) sądy w pierwszym rzędzie musieli ustanowić jeden system kar, tj. jeden wymiar *wiry* (kary na rzecz księcia — *St. R.*) za zabójstwo i innych pieniężnych kar za inne rodzaje przestępstw na całym obszarze Rusi Kijowskiej“ (s. 271). Jako rezultat tych potrzeb powstała *Prawda Jarosława* wydana według Juszkowa w latach trzydziestych XI wieku w Kijowie jako książęcy akt ustawodawczy. Najbardziej rozpowszechnioną opinię, według której zgodnie ze wzmianką w nowogrodzkiej I kronice Jarosław wydał *Najstarszą Prawdę* w r. 1016, odrzuca Juszkwow zwłaszcza na podstawie dwóch okoliczności: 1. Pisarz kroniki nowogrodzkiej I nie był w stanie przytoczyć pod rokiem 1016 oryginalnego tekstu *Najstarszej Prawdy*, ale podał późniejszą, pochodzącą dopiero z końca XI wieku całą *Krótką Prawdę*, w której jest już wzmianka i o synach Jarosława; 2. Najstarszy rękopis owej kroniki nie zawiera tekstu *Prawdy*.

Prawdę Jarosławiczków wyprowadza Juszkwow z dalszego rozwoju ekonomiczno-społecznego Rusi. Od czasu wydania *Najstarszej Prawdy* wzrosła silnie klasa feudałów i zaostrzyły się przeciwieństwa klasowe zwłaszcza w stosunku do ludności wiejskiej i biedoty miejskiej. Wybuchają powstania w r. 1068 i 1072. „Te normy, które ustanowił Jarosław i które weszły w skład *Najstarszej Prawdy*, były niewystarczające nie tylko dla ochrony życia i mienia całej klasy feudałów, ale i dla życia książęcych sług pałacowych“ (s. 298). Zwłaszcza chodziło tu o tych urzędników książęcej administracji, którzy — po osiedleniu się drużynników na ziemi — wywodzili się już nie z drużyny, ale spośród chłopów, tj. niewolników księcia, na skutek czego za ich zabicie zabójca płacił zapewne tylko tyle co za niewolnika, tj. aktualną cenę. Zabójstwa tego rodzaju były więc prawie bezkarne i musiały być częste; gospodarczy rozwój domen książęcych narażony był z tego powodu na wstrząsy. Stąd celem norm *Prawdy Jarosławiczków* była ochrona tych osób za pomocą wysokich *wir*. Powstała ona — Juszkwow jest tu zgodny z Djakonowem i Tichomirowem — zapewne w roku 1072 na zjeździe Jarosławiczków w Wyszogrodzie lub w Kijowie (s. 303).

O ile chodzi o dopełniające artykuły dodane do *Prawdy Jarosławiczków*, to miały one za zadanie ochronę szczególnie mienia, w czym byli zainteresowani bojarowie, którzy wśród ostrych walk klasowych dochodzili obecnie do coraz większego znaczenia; walki te przejawiały się często właśnie w naruszeniach ich własności. Natomiast tzw. *Pokon wirnyj*, który według Juszkowa powstał w tym czasie co *Najstarsza Prawda* i *Urok Mostnikom*, być może, należały do pierwotnego składu *Prawdy Jarosława*. Wszystkie te normy Juszkwow wywodzi z Kijowa.

Zgodnie z większością badaczy Juszkwow przyjął, że cała *Krótką Prawdę*, obejmującą wszystkie powyżej wymienione pomniki a obok tego może jeszcze inne, które do nas nie doszły, powstała jako osobna redakcja pod koniec

XI wieku między rokiem 1076 (jak przypuszczał M. D. Prisjełkow) a 1093 w Kijowie.

Krótką Prawdą broniła głównie interesów najbliższych sług księcia i jego gospodarstwa. Ale „proces rozwoju feudalnego prawa w miarę pogłębiania się i rozszerzania feudalnych stosunków wzmagał się. Klasa feudalów, ostatecznie się uformowawszy, zaczęła dążyć do tego, by w osobnym pomniku ustawodawczym zapewnić ochronę swego życia, życia ludzi ze swego otoczenia i swego mienia“ (s. 343). To było znowu zadaniem Statutu Jarosława, który podwójną *wirę* nakładał za zabójstwa wszelkich „książęcych mężów“, a więc prawdopodobnie i bojarów, a sługi bojarskie również otaczał specjalną ochroną. Powstał on pod koniec XI wieku albo na początku wieku XII, w każdym razie przed panowaniem Włodzimierza Monomacha (przed r. 1113), w Kijowie.

Włodzimierz Monomach zawdzięczał swe powołanie przez bojarów do Kijowa wybuchowi powstania ludności tego miasta przeciw książęcej administracji i bogaczom w r. 1113. Włodzimierz zgniół powstanie, ale musiał zastosować pewne środki „dla złagodzenia klasowych przeciwieństw w ziemi kijowskiej. Musiał ograniczyć eksploatację, przez lichwiarzy i złagodzić sytuację ludzi, którzy popadli w ruinę majątkową“ (s. 333). Stąd wydał on po roku 1113 we wsi Bieriestowie, gdzie jak czytamy w art. 53 *Obszernej Prawdy*, odbyło się zebranie jego „drużyny“, statut, tzw. *Ustaw Wołodzmiera Wsjewołodicza*, który zawierał normy o ograniczeniu procentów, o ustaleniu stanowiska prawnego zakupów i chłopów (niewolników), a także główne zasady prawa spadkowego i opiekuńczego oraz szereg norm karnych i procesowych (s. 344).

O tym, że później Statut Jarosława i Statut Włodzimierza zostały według Juszkowa mechanicznie połączone ze sobą, była już wyżej mowa.

Prawda Skrócona, która powstała w państwie moskiewskim w połowie XV wieku, miała za zadanie dostosować normy *Prawdy* do panującego wówczas na tamtejszym terenie prawa (s. 346).

Z samego powyższego przedstawienia widać, jak bardzo interesujące jest podejście Juszkowa do zagadnienia genezy *Ruskiej Prawdy*, którą przedstawia na tle rozwoju feudalizmu jako rodzaj „kodeksu prawa feudalnego“³¹. Na podstawowych swych założeniach opiera Juszkow nie tylko wnioski co do czasu i miejsca powstania *Ruskiej Prawdy*, ale szereg dalszych ustaleń. Zwłaszcza przekonywające są kończące książkę (s. 347—374) wywody o oficjalnym (a nie prywatnym) pochodzeniu *Prawdy*, krytyka nieuzasadnionych prób wywodzenia tego pomnika ze źródeł cudzoziemskich: skandynawskich względnie germańskich, rzymskich, bizantyjskich czy nawet żydowskich, wreszcie obrona tezy o powszechnym znaczeniu *Ruskiej Prawdy* na ziemiach ruskich.

O ile te ostatnie wywody są najzupełniej trafne i uzasadnione, to dokonane przez Juszkowa ustalenia dat poszczególnych części *Ruskiej Prawdy* napotkały u badaczy radzieckich na krytyczną ocenę. Wytknięto mu szereg — mniejszych czy większych — nieścisłości, w które tu dokładnie wchodzić nie możemy.

P. J e p i f a n o w najogólniej podniósł, że z kilku zaledwie czy kilkunastu lat rozwoju społeczno-ekonomicznego nie można już wyprowadzać, jak to czyni Juszkow, konieczności powstawania nowych zbiorów prawnych, potrzeby „radikalnej przeróbki“ (s. 326) dotychczasowych ustaw, które „przestały odpowiadać swemu przeznaczeniu“ (s. 321). „Prawna nadbudowa — pisze Jepifanow — nie

³¹ Taki jest tytuł jednej z wcześniejszych prac Juszkowa: *Russkaja Prawda kak kodeks russkogo feodalnogo prawa*. „Problemy socialistического права“, nr 4—5, 1939.

może jak sejsmograf odbijać najmniejszych zmian zachodzących w bazie w każdym dziesięcioleciu³². Jest rzeczą oczywistą, że Juszkow poszedł tu zbyt daleko.

O ile chodzi o szczegóły, nie jest należycie umotywowane zwłaszcza zbyt silne oderwanie *Najstarszej Prawdy* od prawa zwyczajowego oraz przesunięcie czasu jej powstania na lata trzydzieste XI wieku. B. D. Griekow opierając się na najnowszych badaniach archeologicznych radzieckich uczonych odnosi *Najstarszą Prawdę* do wieków VII—VIII, widząc w odkopanych resztkach zabudowań z tych czasów „realny komentarz do pierwszego artykułu *Najstarszej Prawdy*“³³. Jest rzeczą oczywistą, że dawne prawo zwyczajowe odgrywało w tej części *Prawdy* doniosłą rolę znacznie większą, niż to dopuszcza Juszkow³⁴. Samo zaś ułożenie pierwotnego tekstu *Najstarszej Prawdy* raczej miało miejsce w r. 1016, jak wspomina latopis, do czego skłaniali się i Griekow i Czeriepnin i szereg innych radzieckich badaczy. Dowody Juszkowa przeciw dacie r. 1016, a za latami trzydziestymi XI wieku, nie są przekonywujące; odpierał je ostatnio A. A. Zimin³⁵.

Wątpliwą jest dalej rzeczą, czy można przesuwając powstanie *Prawdy Jarosławiczów* na lata siedemdziesiąte XI wieku; zawarte w jej nagłówku słowa „po Jarosławie“ oznaczają raczej okres bezpośrednio po śmierci Jarosława, a więc połowę XI wieku — w tym też czasie umieszcza ową *Prawdę*, polemizując z Tichomirowem, B. D. Griekow³⁶.

Nie można się również zgodzić na przełom XI i XII wieku jako na termin powstania Statutu Jarosława, skoro, jak wyżej starałem się wykazać, podział *Obszernej Prawdy* na dwa odrębne statuty nie jest uzasadniony. Słuszna oczywiście jest teza wiążąca tzw. Statut Włodzimierza Monomacha z okresem panowania tego księcia. Jednak wówczas powstał nie tylko ów statut, ale najprawdopodobniej cała *Obszerna Prawda*. Tego zdania broni zwłaszcza Zimin wysuwając przy tym przypuszczenie, że *Prawda* ta powstała na podstawie jakiegoś niezachowanego wcześniejszego pomnika z roku 1072, który on nazywa *Prawdą Jarosławiczów*, odróżniając ją jednakże od statutu Jarosławiczów (nazywanego również *Prawdą Jarosławiczów*) zwartego w *Krótkiej Prawdzie*, a powstałego wcześniej³⁷.

³² W. Jepifanow, *K woprosu o proischożdienii...* s. 96.

³³ B. D. Griekow, „*Russkaja Prawda*“ i jejo sławianskoje okruženije, *Wiestnik Akademii Nauk SSSR*, nr 2, 1952, s. 46 i przyp. 11.

³⁴ Por. s. 289 i n.

³⁵ W powołanej wyżej recenzji.

³⁶ B. D. Griekow, *Kijewskaja Rus'*, Moskwa 1949, s. 138 przyp. 3. Inny pogląd wypowiedział ostatnio A. A. Zimin, który odnosi powstanie *Prawdy Jarosławiczów*, jak i zresztą całej *Krótkiej Prawdy*, do okresu panowania Jarosława Mądrego (1036—1052); por. tego autora *Pamiętniki prawa Kijewskiego gosudarstwa*, s. 75.

³⁷ Por. podaną wyżej recenzję, s. 75 i n. oraz tegoż autora *Pamiętniki prawa Kijewskiego gosudarstwa*, s. 76. Zimin dzieli co prawda *Obszerną Prawdę* na części składowe, ale zupełnie inaczej, niż to czynił Juszkow. Pierwsza połowa *Obszernej Prawdy* (art. 1—52) opierała się według Zimina na owej niedochowanej *Prawdzie Jarosławiczów* z r. 1072, do której dołączono na przełomie wieku XI i XII kilka dodatkowych artykułów (art. 47—52) i którą później jeszcze uzupełniono przy okazji redagowania całej *Obszernej Prawdy* (*Pamiętniki prawa Kijewskiego gosudarstwa*, s. 139). W drugiej części *Obszernej Prawdy* (art. 53—121) wyróżnia Zimin cztery rozdziały a mianowicie: 1. Statut o rieżach i zakupach (art. 53—66), przedstawiający normy nowowprowadzone przez Włodzimierza Monomacha oparte częściowo na praktyce, która się ustaliła na początku XII wieku. 2. Dopełniające artykuły, artykuły z praw Jarosława i z książęcego statutu, które nie weszły do pierwszej po-

Wreszcie o ile chodzi o *Prawdę Skróconą* rodzi się wątpliwość, czy wyznaczony przez Juszkowa wiek XV jako okres jej powstania nie jest zbyt wczesny, gdyż Fierapontowska odmiana Synodalno-Troickiej grupy rękopisów, z której *Prawda* ta się wywodzi, powstała dopiero około połowy XVI wieku. W związku z tym Zimin przypuszcza, że *Skrócona Prawda* pojawiła się na początku XVII wieku w związku z dokonywanymi wówczas próbami kodyfikacji³⁸.

Na zakończenie nasuwa się uwaga ogólna. Żywa działalność ustawodawcza i kodyfikacyjna w państwie Kijowskim XI i XII wieku, kontrastując jaskrawo z wiekami następnymi, zdumiewa nas swym bogactwem. Tłumaczy ją oczywiście szybki rozwój i dojrzewanie feudalizmu. Proces ten charakteryzuje się przede wszystkim potężnym rozwojem feudalnej własności ziemi, gdyż własność ta stanowi podstawę feudalizmu³⁹. Rosnącą w potęgę klasę feudałów zasila w tym okresie liczna grupa osiadających na stałe na ziemi byłych drużynników. Bezpowrotnie minął już dawny ustrój półpatriarchalno-półfeudalny, „kiedy chłopom nie nałożono jeszcze jarzma poddaństwa i pańszczyzny”⁴⁰, i masy ludności wiejskiej wchodzi obecnie w coraz większą zależność od klasy feudałów. Szybkie zmiany, którym ulega ustrój ekonomiczny, wywołują potrzebę stwarzania odpowiadającej nowym stosunkom nadbudowy prawnej. To jest jedno oblicze zagadnienia powstania *Ruskiej Prawdy*, ujętej od strony oddziaływania bazy na nadbudowę, i to przedstawił obszernie Juszkow.

Ale takie ujęcie nie wystarcza. „Nadbudowa — pisze J. W. Stalin⁴¹ — wyrasta z bazy, ale nie znaczy to bynajmniej, że jest ona tylko odbiciem bazy, że jest bierna, neutralna, że zachowuje się obojętnie wobec losu swojej bazy, wobec losu klas, charakteru ustroju. Przeciwnie, skoro się zjawia, staje się ogromną, aktywną siłą, aktywnie dopomaga swej bazie w kształtowaniu się i utrwaleniu, czyni wszystko, aby dopomóc nowemu ustrojowi w dobiegu i zlikwidowaniu starej bazy i starych klas”. Otóż również od tej strony, od strony kolejnego oddziaływania nadbudowy, w tym wypadku licznych statutów książęcych, które weszły w skład *Ruskiej Prawdy*, na bazę, a więc na ustrój ekonomiczny Rusi Kijowskiej, należy podejść do zagadnienia *Prawdy*. Oczywiście jest rzeczą, że rola *Ruskiej Prawdy* nie była bierna. Stwarzając silną podstawę prawną ochrony własności feudałów utrzymywała ona i ugruntowywała dotychczasowe ich zdobycze. Broniąc życia sług książęcych i feudałów wysokimi *wirami* łamała przejawy oporu mas ludowych przeciw wydziedziczeniu i wyzyskowi. Określając położenie prawne poszczególnych grup ludności pogłębiała podział społeczeństwa na klasy uciskających i uciskanych. Słowem, *Ruska*

łowy *Obszernej Prawdy* (art. 67—89). Opierają się one na prawie Jarosława i książęcym statucie pełniejszej (i oczywiście późniejszej) redakcji niż ta, która zachowała się w *Krótkiej Prawdzie*. 3. Rozdział o spadku (art. 90—109), oparty na prawie zwyczajowym, zmieniony silnie na początku XII wieku w związku z rozwojem stosunków feudalnych na Rusi. Tu też dostały się osobne *uroki* dla książęcych urzędników (art. 96, 97, 107—109). 4. Statut o *chłopach* (art. 110—121) w znacznym stopniu posiadający źródło w książęcych postanowieniach X wieku“ (tamże s. 161).

³⁸ Tamże, s. 76. Podobnie N. A. Maksimiejko, przesuwając powstanie *Skróconej Prawdy* na połowę XVII wieku, wiążywał ją z moskiewską kodyfikacją 1649 r.

³⁹ J. W. Stalin, *Ekonomiczne problemy socjalizmu w ZSRR*, Warszawa 1952, s. 46.

⁴⁰ Uwagi J. Stalina, S. Kirowa, A. Żdanowa o konspekcie podręcznika *Historia ZSRR*. Zeszyty Historyczne „Nowych Dróg”, nr 1, Warszawa 1950, s. 10.

⁴¹ J. W. Stalin, W sprawie marksizmu w językoznawstwie, Warszawa 1950, s. 7. Juszkow pisał swe studium o *Ruskiej Prawdzie* przed ukazaniem się powyższej pracy J. Stalina.

Pravda przyczyniała się do pogłębienia, rozszerzenia i umocnienia feudalizmu. Nie tylko była wynikiem rozwoju stosunków ekonomiczno-społecznych Rusi Kijowskiej, ale w rozwoju i przemianie tych stosunków odgrywała rolę czynną, rolę „mobilizującą”. Być może nawet, że wcześniejsze partie *Ruskiej Prawdy*, poprzez spowodowane przez siebie przyspieszenie procesów rozwojowych w bazie, wpłynęły na szybsze, niż to byłoby w innym wypadku, wyłonienie się późniejszych partii tego pomnika prawnego. Może to potrafi w części również wytłumaczyć tak obfite ustawodawstwo Rusi XI i XII wieku. Ta strona zagadnienia oczekuje dopiero na wszechstronne opracowanie.

STANISŁAW ROMAN (Kraków)

PROBLÈMES RELATIFS À L'HISTOIRE DE LA „PRAVDA RUSSE“

(S. W. Youchkov, La Pravda Russe, son origine, ses sources, son importance — Institut de Droit de l'Union auprès du Ministère de la Justice de l'U. R. S. S., Editions Gouvernementales de Littérature de Droit, Moscou 1950, 379 p.)

Résumé

La Pravda Russe — monument législatif le plus important de la Russie de Kiev, remontant aux XI et XII siècles, mais contenant aussi des normes de droit beaucoup plus anciennes — s'est conservée jusqu'à nos jours au nombre de cent manuscrits environ, bien différents, dont le plus ancien date de 1282 seulement. Ce fait complique l'examen des principaux problèmes relatifs à son histoire, notamment: au temps et au lieu de la rédaction de son texte originel, à sa composition, et finalement — aux modifications apportées à ce texte au cours des siècles de son évolution. Vu que le texte primitif ne s'est pas conservé et qu'il faut le rétablir — une étude minutieuse des manuscrits et de leur relation réciproque s'impose comme point de départ.

Les anciennes classifications des manuscrits de la *Pravda Russe* (de Tobienne, de Kalatchov, de Sierguiéievitch) dénotant un caractère superficiel, et basées sur des matériaux incomplets — ont déjà perdu leur valeur. Or, en Union Soviétique ont paru deux éditions, comprenant toutes les deux tous les anciens textes, conservés jusqu'à présent, de ce monument, à savoir: l'édition de l'Académie Ukrainienne des Sciences de 1935, mise au point par S. W. Youchkov, et l'édition capitale de l'Académie des Sciences de l'U. R. S. S. de 1940—1947, sous la rédaction de B. D. Grékov. Cependant ces deux éditions sont basées chacune sur une classification différente. Ainsi pour l'édition de l'Académie des Sciences de l'U. R. S. S. on accepta la division en deux rédactions — concise et détaillée —, proposée par W. P. Loubimov, en partageant à son tour cette deuxième rédaction en trois groupes, et ceux-ci en une série de genres. Or, Youchkov distingua en 1935 cinq rédactions de la *Pravda Russe*, et dans son ouvrage, faisant l'objet du présent article, il en ajouta une sixième, en indiquant leurs traits caractéristiques, leurs différences et leur histoire. Aux rédactions de Youchkov correspondent en principe les groupes ou les genres de la classification adoptée dans l'édition de l'Académie des Sciences de l'U. R. S. S., mais des différences essentielles existent aussi. L'analyse de la

composition des manuscrits démontre qu'en ce qui concerne les points controversables — les conclusions de Loubimov sont plus justes.

La question de la division en parties composantes de la *Pravda* concise, rédigée au cours du XI siècle, ne suggère que peu de doutes. Or, la composition primitive de la *Pravda* détaillée, quelque peu plus récente, prête plus à la controverse. Contrairement à l'opinion générale, Youchkov s'est déclaré pour les anciennes opinions de Boltine, Tobien, Kalatchov et Lange, en partageant cette *Pravda* en statuts de Jaroslav d'une part, et ceux de Vladimir Monomach de l'autre, statuts qui par la suite devaient être mécaniquement réunis. Toutefois, les conclusions de Youchkov peuvent être démolies — surtout, si l'on analyse le contexte où apparaît l'en-tête des statuts de Monomach, ou si l'on compare cette *Pravda* avec la *Pravda* concise.

Le problème du temps et du lieu de la composition de la *Pravda Russe* a été l'objet de maintes recherches et discussions et a provoqué une vive divergence d'opinions. Youchkov a posé le principe, suivant lequel les problèmes ayant trait à la *Pravda Russe* originelle, monument appartenant à la superstructure de droit, devraient être examinés en partant de la base. Il s'est appuyé pour cette raison sur l'ensemble des conditions socialo-économiques. L'apparition des différentes parties de la *Pravda* est due, selon lui, au développement de la *Russie du XI et du XII siècle*. La plus ancienne *Pravda* avait été le résultat du changement radical des conditions économiques, politiques et sociales en Russie au temps des grands-ducs Vladimir et Jaroslav, ce changement ayant transformé un Etat préféodal („doféodalnyj“) en monarchie portant les traits des premiers temps de la féodalité („ranne-feodalnyj“). Cela a provoqué, entre autres, la nécessité d'unification du système de droit pénal. La *Pravda* dite „des Jaroslavitch“ est due, selon Youchkov, au développement du régime féodal, ainsi qu'au besoin d'une protection accrue de la vie des serviteurs du prince, vu l'aggravation de la lutte des classes. Les statuts de Jaroslav tendaient à assurer une protection spéciale de la vie et des biens des féodaux et de leur entourage. Les statuts de Vladimir furent provoqués par le soulèvement de Kiev de 1113, et avaient pour but d'adoucir l'opposition des classes. Ainsi, Youchkov tenta une explication marxiste des problèmes relatifs à la création de ce monument du moyen âge, ce qui mérite une attention particulière.

Nombre de thèses avancées par Youchkov firent l'objet des contestations des savants soviétiques. Certaines dates surtout, qu'il proposa (la quatrième décade du XI siècle pour la plus ancienne *Pravda*, l'an 1072 pour la *Pravda* des Jaroslavitch et la limite du XI et du XII siècle pour les statuts de Jaroslav), suggérèrent des doutes sérieux. En plus, il importe de souligner que la *Pravda Russe*, tout en représentant la superstructure de droit, ne jouait cependant pas uniquement un rôle passif, mais contribuait activement à la formation de la base féodale, ce qui n'a pas été encore suffisamment démontré.